

Hajj Hossein Agha Malek, the great waqf of the Astan Quds Razavi

Marzieh Mortazavi*

Abstract

The good tradition of waqf has always been of interest to rulers, elders, and religious leaders throughout history. People who had both financial means and strong religious ties immortalized their names by undertaking this noble act. Hajj Hossein Agha is also one of these people who, with his financial means and artistic taste, along with his sincere interest in the holy shrine of the eighth Shiite Imam Ali ibn Musa al-Reza (AS), donated most of his property and assets to the shrine of that Imam. The purpose of writing this article is first to introduce Hajj Hossein Agha Malek as one of the distinguished contemporary cultural figures and to examine his valuable services in various cultural, economic, social, and health fields and then, it is to draw society's attention to the importance of the culture of waqf and to encourage as much as possible the practice of this good tradition. This article has been compiled using a descriptive-analytical method and library and archival sources

Keywords: Hajj Hossein Agha Malek, Waqf, Deed of Endowment, Tehran, Khorasan, Mashhad.

* Document expert at the Malek Library and Museum and the Amir Kabir Palace affiliated with the Malek moqfat Organization (Quds Razavi Province).

mortazavi.qh@gmail.com

الحاج حسين آغا ملك، الراعي الاصلي للقدس الرضوية

مرضيه مرتضوى*

الخلاصة

الوقف هو سنة حسنة و كان موضع اهتمام الحكام والشيوخ والمتدينين عبر التاريخ. قام الأشخاص المتمكنين ماليا و يتمتعون بعلاقات دينية قاموا بتخليد أسمائهم من خلال القيام بهذا العمل النبيل. الحاج حسين آغا هو أيضاً واحد من هؤلاء الأشخاص المتمكنين ماليا و يمتلكون الوسائل والموهبة الفنية، إلى جانب اهتمام صادق بالمكان المقدس للإمام الثامن للشيعة، علي بن موسى الرضا(عليه السلام) تبرع بمعظم ممتلكاته وأصوله المالية لضريح الإمام الهمام. الهدف من كتابة هذه المقالة هو التعريف بالحاج حسين آغا ملك كأحد أبرز الشخصيات الثقافية المعاصرة، واستعراض خدماته الجليلة في مختلف المجالات الثقافية والاقتصادية والاجتماعية والصحية، ثم لفت انتباه المجتمع إلى أهمية ثقافة الوقف، وحث المزيد من الناس على اتباع هذا النهج النبيل. تمت كتابة هذه المقالة باستخدام أسلوب وصفي تحليلي بالاعتماد على المصادر المكتبية..

مصطلحات مفتاحية: الحاج حسين آغا ملك، الوقف، رسالة الوقف، طهران، خراسان، مشهد.

*. خبير وثائق في مكتبة ومتحف ملك وقصر امير كبير التابع لمنظمة أوقاف ملك (عتبة القدس الرضوية).

mortazavi.qh@gmail.com

حاج حسین آقا ملک بزرگ واقف آستان قدس رضوی

مرضیه مرتضوی*

چکیده

سنت حسنه وقف همواره در طول تاریخ مورد توجه حکام، بزرگان و دینداران بوده است. افرادی که هم تمکن مالی و هم علقه‌های قوی مذهبی داشتند با مبادرت به این عمل پسندیده نام خود را جاودان ساختند. حاج حسین آقا نیز از جمله این افراد است که با داشتن مکنت مالی و ذوق هنری همراه با علاقه خالصانه به ساحت پاک امام هشتم شیعیان علی بن موسی الرضا علیه السلام قسمت اعظم اموال و دارایی‌های خود را بر آستان آن امام همام وقف کرد. هدف از نگارش این مقاله نخست معرفی حاج حسین آقا ملک به‌عنوان یکی از شخصیت‌های فاخر فرهنگی معاصر و بررسی خدمات ارزنده وی در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و بهداشتی و سپس جلب توجه جامعه نسبت به اهمیت فرهنگ وقف و تشویق هرچه بیشتر نسبت به مباردت به این سنت حسنه است. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تدوین یافته است.

واژگان کلیدی: حاج حسین آقا ملک، وقف، وقفنامه، تهران، خراسان، مشهد

سال ۳۲

شماره ۱۲۷

پاییز ۱۴۰۳

۱.* کارشناس اسناد کتابخانه و موزه ملک و سرای امیر کبیر وابسته به سازمان موقوفات ملک (استان قدس رضوی)
qh@gmail.com.mortazavi

مقدمه

سنت حسنه وقف از جمله مصادیق بارز باقیات و صالحات و نشانی از احسان، نوع دوستی و خیرخواهی است که آثار و برکات فراوانی هم برای واقف و هم جامعه دارد. در طول تاریخ ایران واقفان زیادی از طبقات مختلف اجتماعی با توجه به تمکن مالی و علقه‌های قوی مذهبی اقدام به وقف اموال و دارائی‌های منقول و غیرمنقول خود به اماکن متبرکه، مراکز آموزشی، درمانی و... کرده و نامی نیک و جاودان از خود به جای نهادند. یکی از این واقفان نامی حاج حسین آقا ملک است. وی به دلیل ارادت ویژه به حضرت علی بن موسی‌الرضا علیه السلام از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۵۰ شمسی طی هفت فقره وقف‌نامه رسمی تمامی دارائی‌های خود در تهران و خراسان را بر آستان آن امام همام وقف کرد. وسعت املاک و مستغلات وقفی وی تا بدان اندازه است که گفته شده از زمان صفویه تاکنون رقباتی به این وسعت به آستان قدس رضوی بخشیده نشده است. از این رو بدون تردید می‌توان حاج حسین آقا ملک را بزرگترین واقف آستان قدس رضوی در تاریخ معاصر ایران نامید. موقوفات ملک علاوه بر وسعت، از تنوع زیادی برخوردارند. اراضی مزروعی و مسکونی، باغ، عمارت، رودخانه، قنات، کاروان‌سرا، حمام، مسجد، مدرسه، دکان، سرا، بیمارستان، کتابخانه، موزه،... از جمله رقبات وقفی آن مرحوم بشمار می‌روند.

۱. معرفی حاج حسین آقا ملک

محمدحسین، معروف به حاج حسین آقا ملک، پسر بزرگ حاج محمدکاظم ملک‌التجار در ۱۱ ربیع‌الاول ۱۲۸۸ برابر با ۱۰ خرداد ۱۲۵۰ در تهران دیده به جهان گشود. پدر بزرگ وی آقا مهدی تاجری بزرگ در تبریز بود که به واسطه خدماتی که در جنگ‌های ایران و روس کرده بود مورد عنایت محمدشاه قرار گرفت و از سوی محمدشاه قاجار به لقب و منصب ملک‌التجاری ممالک محروسه ایران^۱ مفتخر گردید. وی همچنین از دوستان صمیمی امیرکبیر بود و هنگامی که ناصرالدین میرزای ولیعهد برای به تخت نشستن عازم تهران شد و در حالی که خزانه تبریز خالی بود، مبلغ ۱۰۰ هزار تومان بلاعوض تقدیم کرد که این امر سبب عنایت ناصرالدین‌شاه به وی و ابقاء او در منصب اعطایی شاه پیشین شد. او دارای دو پسر به نام محمدکاظم و محمدصادق بود که پس از وی، پسر بزرگتر حاج محمدکاظم وارث

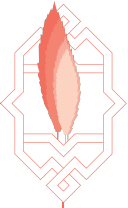
۱. رئیس صنف تجار ایران.

لقب و منصب پدر شد. حاج محمدکاظم پس از ازدواج با دختر فراش‌باشی ناصرالدین‌شاه صاحب سه دختر و سه پسر شد که حاج حسین آقا ملک بزرگترین پسر وی بود که در خانه اجدادیش واقع در بازار بین‌الحرمین تهران دیده به جهان گشود. (قصاب‌سرایی، ۱۴۰۲: ۱۵-۳۵) وی با رسیدن به سن رشد همراه برادر کوچکترش حسن، در مدارس دارالشفاء و صدر نزد اساتیدی چون سید جواد لواسانی، میر سید محمد مازندرانی، آقا میر شهاب‌الدین نیریزی، حاج شیخ مسیح طالقانی، میرزا ابوالحسن جلوه^۱، احمد اصطهباناتی^۲ و... به آموزش صرف و نحو، منطق و حکمت، زبان عربی، ترکی و دیوان‌های شعرا، ریاضیات، خوشنویسی، نقاشی قلمدان، هیئت و نجوم و طب پرداخت (ملک، ۱۳۴۰: ۱۰۷).

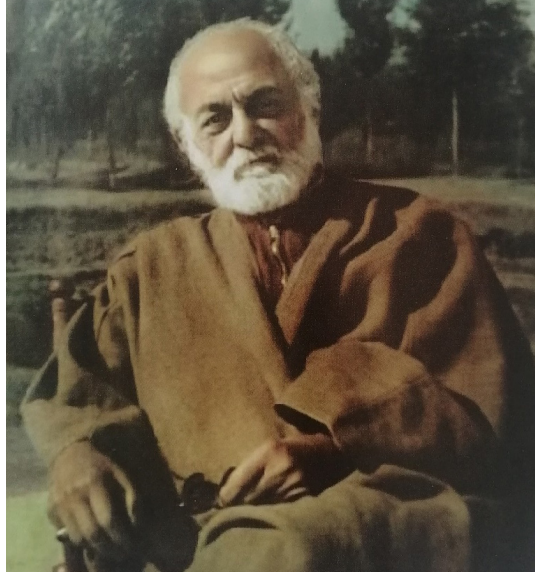
حاج حسین آقا در سال ۱۳۱۹ق.، در سن ۳۱ سالگی همراه با برادرش به سرپرستی شیخ مسیح طالقانی با کاروان بزرگی عازم زیارت خدا شد و پس از بازگشت از این سفر به حاج حسین آقا معروف شد. در سال ۱۳۲۳ق. حاج حسین آقا از سوی پدر مأمور اداره و سرکشی به املاک خراسان شد و پس از ازدواج با زهرا خانم دختر حاج سید عبدالله^۳، متولی مسجد گوهرشاد، در مشهد اقامت دائم یافت. ازدواج وی در سال ۱۳۲۴ق. مصادف با وقوع انقلاب مشروطه بود. در این زمان حاج حسین آقا ملک به ظن مخالفت با مشروطه خواهان، از سوی انقلابیون ربوده و به مسجد برده و مورد ضرب و جرح قرار گرفت که پس از وساطت آیت‌الله زاهد خراسانی رها گردید ولی برای همیشه از ناحیه گوش راست ناشنوا شد (قصاب‌سرایی، ۱۴۰۲: ۷۷). وی در زمان اقامت در مشهد به‌عنوان یکی از بزرگان این شهر محل رجوع رفع برخی از اختلافات بود. در ماجرای اختلاف کلنل پسپان استاندار مشهد با قوام‌السلطنه صدراعظم احمدشاه، وی که با هر دو طرف روابط حسنه‌ای داشت واسطه شد تا اختلافات فی مابین را حل کند ولی متأسفانه با دسیسه اطرافیان این وساطت نتیجه‌ای نبخشید و کلنل بدست اکراد قوچانی کشته شد (قصاب‌سرایی، ۱۴۰۲: ۸۰).

حاج حسین آقا ملک از همسرش زهرا خانم صاحب سه دختر شد به نام عزت‌ملک،

۱. آقا میر شهاب‌الدین نیریزی (۱۲۵۵-۱۳۲۷ق.). فرزند سید نورالدین حسینی تحصیلاتش را در شیراز و تهران به انجام رساند و در مدارس صدر و مروی تهران به تدریس حکمت و عرفان مشغول شد. او در سال ۱۳۲۷ق. در ۷۲ سالگی در تهران درگذشت و در قم به خاک سپرده شد. (جواهرکلام، عبدالحسین، تربیت پاکان، قم: انصاریان، ۱۳۸۲، ص. ۷۸۶)
 ۲. میرزا ابوالحسن جلوه (۱۲۳۸-۱۳۱۴ق.). متولد احمدآباد گجرات، سال‌ها در مدرسه دارالشفاء تهران، ربه روی جلوه‌خان مسجدشاه، دو حجره نو در تو داشت که اولی محل درس و دومی کتابخانه و محل استراحت و اتاق خواب او بود. وی در سال ۱۳۱۴ق. درگذشت و در این بابویه مدفون شد. (بامداد، ۱۳۶۷: ۴۰)
 ۳. میرزا احمد اصطهباناتی (۱۲۹۱-۱۳۵۴ق.). ملقب به شیخ‌المحققین و شیخ‌الاسلام، فرزند میرزا ابوالحسن محقق‌العلماء دستی در علوم غریبه داشت. وی رساله‌های در وجوب نماز جمعه دارد. (HTTPS://VISTA.IR)
 ۴. میرزا عبدالله پسر بزرگ حاج میرزا طاهر از سال تا ۱۳۳۵ق. متولی مسجد گوهرشاد بود. وی دارای سه پسر و یک دختر به نام‌های میرزا رضا، میرزا محمود، میرزا محمدتقی و زهرا خانم بود. (سیدی، ۱۳۸۶: ۲۶۸ و ۲۷۱)

ملکزاده و صدیقه شد. زهرا خانم به هنگام زایمان فرزند چهارم درگذشت و حاج حسین آقا یک سال بعد همراه با سه دخترش به خانه اجدادیش در بازار تهران نقل مکان کرد. در همین خانه بود که وی بنای اولیه کتابخانه و موزه معروف خود را پایه‌گذاری کرد و به خرید کتاب و نسخ خطی ادامه داد. از آنجا که وی خانه خود را به لحاظ موقعیت مکانی، یعنی قرار گرفتن در قلب بازار تهران، نبودن پارکینگ و خطر آتش سوزی، مناسب برای کتابخانه خود نمی دانست در سال ۱۳۱۲ شمسی قطعه زمینی ۶ هزار متری در باغ ملی تهران را از شهرداری خرید و فی‌المجلس آن را وقف بر کتابخانه و موزه خود کرد تا پس از ساز و ساخت، آن کتابخانه را بدانجا منتقل نماید. وی در سال ۱۳۲۳ شمسی طی وقف‌نامه‌ای این زمین را رسماً در دفتر اسناد رسمی به ثبت رساند. در سال ۱۳۱۶ شمسی زمانی که رضاشاه تصمیم بر غصب املاک حاج حسین آقا را گرفت وی در اقدامی سریع خانه اجدادی خود به انضمام کلیه کتاب‌ها و آثار موزه‌ای موجود در آن را بر آستان قدس رضوی کرد و مأمورین رضاشاه دست خالی از منزل وی بازگشتند. به غیر از این وی در سال ۱۳۲۳، ۱۳۲۵، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۴ و ۱۳۴۰ املاک و رقبات و مسنگلات زیادی را در استان خراسان وقف بر آستان قدس رضوی و در سال ۱۳۴۸ شمسی باغ وکیل آباد مشهد را وقف شهرداری این شهر کرد. وی در اسفندماه ۱۳۵۰ در واپسین ماه‌های عمر اقدام به بخشش باقیمانده اموال فرهنگی خود به ارزش ۴۰۰ میلیون تومان به آستان قدس رضوی نمود. حاج حسین آقا پس از تحمل سال‌ها بیماری، سرانجام در ساعت شش و نیم عصر سه شنبه سوّم مرداد ۱۳۵۱ در سن ۱۰۱ سالگی بر اثر سکته قلبی در منزل پدری خود در بازار تهران، همانجا که یک قرن قبل به دنیا آمده بود، درگذشت. پیکر وی پس از انجام غسل و مراسم مذهبی از مسجد سپهسالار به فرودگاه مهرآباد تشییع و بر طبق وصیت آن مرحوم، برای دفن در جوار حرم مطهر رضوی به مشهد فرستاده و در قسمت دارالحقّاط، در کنار پدرش به خاک سپرده شد.

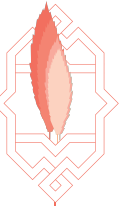

۲. موقوفات حاج حسین آقا ملک

در یک نگاه کلی با دو دسته از وقفیات حاج حسین آقا ملک مواجهیم؛ وقف بر شهرداری مشهد و وقف بر آستان قدس رضوی. غیر از وقف باغ و کیل آباد بر شهرداری مشهد باقی وقفیات حاج حسین آقا مربوط به آستان قدس رضوی است. وسعت این موقوفات به حدی است که بنا به گفته واقف آن از وسعت کشور سوئیس هم متجاوز است، از همین رو برای اداره بهینه آن سازمان مستقل موقوفات ملک در مشهد تأسیس شد. حاج حسین آقا از آبان ۱۳۱۶ الی خرداد ۱۳۴۰ طی هفت وقفنامه، رقبات وسیعی را بر آستان قدس رضوی وقف کرد که از این تعداد دو وقفنامه مربوط به وقف املاک و مستغلات در تهران و مابقی متعلق به استان خراسان است.

۲-۱. موقوفات ملک در تهران

حاج حسین آقا ملک در فاصله سال‌های ۱۳۱۲ و ۱۳۱۶ش. بخش زیادی از املاک و مستغلات خود شامل زمین باغ مّلی (محلّ کنونی مؤسسه کتابخانه و موزه ملک)، منزل پدری خود در بازار بین‌الحرمین تهران، دکاکین متصل به این خانه و سرای امیر را بر آستان قدس رضوی وقف کرد که در این بخش به آن‌ها اشاره می‌پردازیم:

الف: کتابخانه و موزه ملی ملک

کتابخانه و موزه ملی ملک بزرگترین و مهمترین موقوفه فرهنگی آستان قدس رضوی در تهران است. تا سال ۱۳۷۶ش. محل اصلی کتابخانه و موزه ملی ملک در خانه اجدادی حاج حسین آقا در کوچه بازار بین‌الحرمین تهران بود. بنا به اسناد موجود آقا محمدمهدی ملک‌التجار، پدر بزرگ حاج حسین آقا، در سال ۱۲۶۱ق. این خانه را که مشتمل بر دو حیاط و ساختمان اندرونی و بیرونی بود، به مبلغ ۱۲۵۰ تومان از فتح‌الله‌خان سرتیپ خریداری کرد.^۱ بعد از وفات آقا محمدمهدی ساختمان اندرونی و بیرونی بود، به مبلغ ۱۲۵۰ تومان از فتح‌الله‌خان سرتیپ خریداری کرد.^۲ بعد از وفات آقا محمدمهدی این خانه به پسر بزرگش حاج محمداکرم رسید. فرزندان وی در این خانه زاده شدند و خود وی نیز در همانجا درگذشت.

در سال ۱۳۰۰ش. حاج حسین آقا پس از نقل مکان به تهران در این خانه ساکن شد و کتابخانه گرانسنگ خود را در آن بنا نهاد. وی در ۶ آبان ۱۳۱۶طی وقفنامه شماره ۸۱۹۴ این عمارت تاریخی را همراه با کلیه کتابها و اشیاء داخل آن بر آستان قدس رضوی وقف و کرد و برای اداره امور آن رقباتی را در استان خراسان بدان اختصاص داد. وی همچنین به منظور استفاده مراجعین از کتابهای کتابخانه و عدم آسیب رسانی به کتابها شروطی را وضع کرد همانند:

- خارج نکردن کتابها و سایر منابع از کتابخانه.
- عدم اجازه خروج کتابها و اشیاء موزه‌ای.
- ندادن کتب و خطوط مقدس اسلامی به دست غیرمسلمان.
- تر نکردن انگشتان دست با آب دهان به هنگام تورتق نسخ خطی.
- ممنوعیت استعمال دخانیات و مواد محترقه در محل کتابخانه.
- صحافی شدن کتابها در محل کتابخانه. (ملک، بی‌تا: ۴)

در ادامه وی تولیت کتابخانه را در زمان حیات با خود و پس از آن با نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی قرار داد و مشخصاً دو دختر بزرگ خود، عزت‌ملک و ملکزاده و پس از آن فرزندان ایشان را به‌عنوان نظار استصوابی این موقوفات تعیین کرد. ملکزاده خانم فرزندی

۱. سند شماره ۱۳۹۹-۳۲-۰۰۹۷ آرشیو ملک.
 ۲. خانه ملک یکبار در ۱۳۵۶/۱۰/۱۸ با شماره ۳/۱۵۴۰ (پوشه ۲۳۰، مجموعه اسناد سازمان موقوفات ملک) و بار دیگر در ۱۳۷۶/۹/۱۴ با شماره ۱۹۴۰ به ثبت آثار ملی ایران رسید.

نداشت و پس از فوت وی نظارت استصوابی تا سال ۱۳۹۳ به تنهایی با مرحومه عزّت‌ملک بود و پس از درگذشت وی نیز این مسئولیت بر عهده پسر بزرگش حسین‌علی سودآور واگذار گردید.

ب: زمین باغ مّلی

از میدان امام خمینی که به سمت غربی آن حرکت کنیم به دروازه‌ای بزرگ و تاریخی می‌رسیم که به سر در باغ مّلی یا میدان مشق معروف است. از این محوطه در زمان فتحعلی‌شاه به‌عنوان میدان مشق برای آموزش نظامی سربازان استفاده می‌شد. در نخستین سال‌های دوره پهلوی اول اراضی این محوطه تبدیل به پارک عمومی و به نام باغ مّلی نامگذاری شد (نجمی، ۱۳۷۰: ۲۵۳).

اما چگونگی تملک قطعه زمینی در این محوطه تاریخی توسط حاج حسین‌آقا ملک داستان جالبی است که از زبان مرحومه عزّت‌ملک بازگو می‌شود: «در سال ۱۳۱۲ش. زمانی که رضاشاه در حال گسترش کاخ سعدآباد بود به زمین‌های مجاور آن نیاز پیدا کرد. پدرم در آن حوالی دارای ملک بود و وقتی رضاشاه مقداری از املاک او را غصب کرد، پدرم در ازای آن از رضاشاه خواست تا قطعه زمینی در باغ مّلی با قیمتی ارزان‌تر به او بدهد. رضاشاه هم پذیرفت و به شهرداری دستور داد که زمینی در اراضی باغ مّلی با قیمتی کمتر به وی بدهند و در همان زمان که مراحل قانونی تعویض صورت می‌گرفت پدرم فی‌المجلس آن را به نیت احداث کتابخانه و موزه مّلی ملک وقف آستان قدس رضوی کرد.» (قصاب‌سرائی، ۱۴۰۲: ۱۱۰)

۱۱ سال بعد در ۲۹ تیر ۱۳۲۳ حاج حسین‌آقا با تنظیم وقف‌نامه ۶۶۶۸ در یکی از دفاتر اسناد رسمی تهران این زمین را رسماً بر آستان قدس رضوی وقف کرد. تولیت این موقوفه تا زمان حیات با خود واقف و پس از وفات با همسرش زرّین‌تاج ملک و پس از او نیز با نایب‌التّولیه وقت آستان قدس رضوی قرار گرفت (ملک، بی‌تا: ۲۲).

از آنجا که حاج حسین‌آقا، محلّ اصلی کتابخانه ملک در بازار تهران را به علّت وجود انبارها و کاروان‌سراهای کهنه که بیم آتشسوزی‌های مہارنشدنی در آنها می‌رفت و نیز عدم وجود پارکینگ و راه برای سهولت رفت و آمد مراجعین و محققان به کتابخانه نامناسب می‌دانست، تصمیم به خرید زمین و احداث محلّ جدیدی برای کتابخانه خود کرد که اقدام رضاشاه در تصرف اراضی سعدآباد و واگذاری زمین باغ مّلی در ازای آن، این فرصت مناسب را در اختیار وی قرار داد. با این وجود حاج حسین‌آقا تا زمانی که زنده بود موفق

به عملی کردن نیت خود نشد، زیرا موقعیت مناسب این زمین و محصور بودنش در میان ساختمان‌های شرکت نفت، شهربانی کل کشور و وزارت امور خارجه و چشم داشت هر یک از آنها به آن عملاً روند احداث کتابخانه را با مشکل مواجه کرده بود. «...در زمان پهلوی‌ها به خاطر اعمال نفوذ وزارت خارجه، که به آن زمین برای گسترش بنای وزارتخارجه طمع داشت، اجرای این طرح همیشه با مشکل مواجه می‌شد و حاج حسین‌آقا هم به علت پیری و ضعف و محروم شدن از نعمت شنوایی و بینایی کوتاه می‌آمد.»^۱

ج: سرای امیر و دکانین متضّل به کتابخانه ملک

همان گونه که پیشتر گفته شد سرای امیر از مستحدثات آقا محمدمهدی ملک‌التجار، پدربزرگ حاج حسین‌آقا ملک، بود که در سال ۱۲۶۸ق. کلّ شش دانگ آن را طی مصالحه‌نامه‌ای به پسر بزرگش حاج محمدکاسم واگذار کرد. طبق اسناد موجود در پایان دوره قاجار کلّ این سرا به مالکیت خانم فخرالدوله درآمده بود ولی در دهه اول حکومت رضاشاه حاج حسین‌آقا و برادرش اقدام به خرید سه دانگ از این سرا از نامبرده کردند و هر یک مالک ۱/۵ دانگ آن شدند. در ۲۵ فروردین ماه ۱۳۳۰ حاج حسین‌آقا در ادامه وقفیات خود، مبادرت به وقف سهم مشاع خود از سرای امیر (۱/۵ دانگ از حیاط‌ها و سه دانگ دالان‌ها) و نیز سه دانگ مشاع از ۱۴ دکان جنب کتابخانه ملک واقع در بازار بین‌الحریمین تهران بر آستان قدس رضوی کرد (ملک، ۱۳۳۶: ۱۴) و نظارت استصوابی آن را به دو دخترش دخترش عزّت‌ملک و فلورت ملک واگذار نمود. از آنجا که فلورت فاقد اولاد بود پس از وفاتش نظارت بر این موقوفه با عزّت‌ملک بود که پس از درگذشت او نیز این امر بر عهده پسر بزرگش حسین‌علی سودآور قرار گرفته است.

۲-۲. موقوفات ملک در استان خراسان

وسیع‌ترین موقوفات حاج حسین‌آقا ملک به آستان قدس رضوی در استان خراسان (فریمان و تربت جام) قرار دارند. این املاک به ترتیب تاریخ وقف عبارتند از:

- قراء قلعه فریمان، مزرعه هوس، باغ عباس، تقی آباد، عشق آباد، ناری بزرگ و کوچک، شکر تو، ایلیاتو، شلغمزار، غرقابزار، قیق‌تاز و بلوک سرجام از توابع فریمان در سال ۱۳۲۵ش.^۲

- بیست پارچه از املاک و مستغلات در مشهد، فریمان و تربت جام شامل: مزارع و

۱. روزنامه نیمروز، شماره ۲۵۶، سال ۱۳۲۲، ص. ۱۶.

۲. ۷۴۷۳۵، تاریخ ۱۳۲۵/۱۲/۱۰.

قنات‌های تقی‌آباد، باغ سالار، تخته ازه قیطان، کالچوقکی، طوس سفلی، قلندر حصار، جمع‌آب، خیج، شمس‌آباد، حاج نصیر، آبقد، چمن گاو باغ، زناگل، چناران، جیم‌آباد، سنگ بست، حسین آباد، دزداب، کاریزباغ، رخنه، جلیل آباد در سال ۱۳۳۰ش.^۱

- قنات سجادیه با کلیه اراضی و اشجار و انهار و باغات و صحاری و براری و مراتع و مرايض و جبال تا قنات قلعه نو میرزا جعفر تربت جام در سال ۱۳۳۱ش.^۲

- مزارع و قنات فخرآباد، پشت باغ، خاکستری، حسن آباد، خیرآباد، باغ قلعه، یعقوب قلعه، مادبچه تربت جام در سال ۱۳۳۴ش.^۳

- مزارع تقی‌آباد، بلندگرد، خرم آباد، قلعه سرخ، اسدآباد، نصرآباد، روبنج، طاحونه سلیمانی، سنجاه، قره داغلی، رحیم بیگی، سرتخت، محمدآباد سفلی و قلعه پوده تربت جام در سال ۱۳۴۰ش.^۴

بابت موقوفات اخیرالذکر از سوی وزارت دربار تقدیرنامه‌ای جهت تقدیر و تشکر از پانزده رقبه وقفی در فریمان و تربت جام به حاج حسین آقا اعطاء شد.^۵

نکته قابل توجه این که شماری از این رقبات علاوه بر املاک کشاورزی و آب قنات و رودخانه، دارای ظرفیت‌های دیگری چون جنگل و معدن بودند مانند جنگل‌های بردو و کاریزباغ، معدن زغال‌سنگ (فریزی)؛^۶ معادن مس، قیر، سرب^۷ و سنگ آهک (در جمع‌آب).^۸ نکته مهم متن خود وقف‌نامه‌هاست که حاوی نکات مهم و ظرفیتی از توجه واقف به رعایای رقبات وقفی و رفع نیازهای آنان است که گویای باریک بینی و آینده‌نگری واقف محترم است. این موارد عبارتند از:

- پیش بینی حقوق و مزایای مأموران حفظ رقبات و اولاد آنها و نیز مستمری آنان از لحاظ معیشتی و حقوق و وظیفه روز درماندگی از کارافتادگی بیماری فوت و پرداخت مستمری به اولاد آنان تا زمان بلوغ از سوی واقف که نوعی بیمه کردن کارکنان رقبات موقوفه به شمار میرفت.

۱. ۸۷۱۰ ، تاریخ ۱۳۳۰/۱/۲۵.

۲. ۱۱۰۷۴ ، تاریخ ۱۳۳۱/۸/۱۴.

۳. ۴۶۰۵۵ ، تاریخ ۱۳۳۴/۷/۵.

۴. سند شماره ۳۱۰۰۳۳۲۸-۳۱۰۳۹۲، آرشیو ملک.

۵. همان، ۳۱۰۰۳۳۲۱-۳۱۰۳۹۲.

۶. در سال ۱۳۱۹ق. معدن زغال‌سنگ فریزی تأمین‌کننده سوخت لازم برای کارخانه چراغ برق آستان قدس بود. (۱۳۹۶-۳۱-۰۵۶۹۸)

۷. ۰۰۱۳۴-۳۱-۱۳۹۲.

۸. ۰۲۹۶۱-۳۱-۱۳۹۲.

- تعیین دو ناظر استصوابی (به غیر از فرزندان خود) از میان معتمدان رقبات وقفی. از آنجا که ساکنان برخی از این رقبات سنی مذهب بودند، مرحوم واقف برای پرهیز از هرگونه اختلافی میان این دو فرقه مذهبی دو تن از معتمدان شیعه و سنی را به سمت نظارت تعیین و صراحتاً یادآوری کرد که در صورت بروز اختلاف میان آنان رأی متولی آستان قدس حجت است.

- اهمیت به امر بهداشت، درمان، آموزش و... مردم ساکن در رقبات وقفی که سبب ساخت درمانگاه، بهداری، مسجد، مدرسه و حمام از سوی واقف شد که در جای خود به آنها اشاره می‌شود.

ب. باغ وکیل آباد

وکیل آباد، با مساحت یک میلیون و پانصد هزار متر مربع، دارای بیش از یک میلیون اصله درخت، یک رودخانه، چندین استخر بزرگ و مهمان‌خانه به ارزش ۵۰ میلیون تومان، در سال ۱۳۴۸ش. از سوی حاج حسین آقا ملک به شهرداری مشهد وقف شد.^۱ وسعت این باغ و اشجار بیشمار آن را از آنجا می‌توان دریافت که در دهه چهل، گروهی از تجار برای بهره‌برداری از درختان میوه و زمینه‌ای باغ، تقاضای خرید آن را کردند. حاج حسین آقا هم جواب رد نداد و در ازای هر درخت یک تومان درخواست کرد. خریداران چند روزی مشغول شمارش درختان شدند ولی در نهایت خسته شده و از خرید این باغ صرف نظر کردند.^۲ بخش زیادی از این باغ، که از بیلاقات بزرگ اطراف مشهد در دوره قاجار بود، به شیخ عبدالحسین زوّار تعلق داشت. حاج حسین آقا به شدت به این باغ عشق می‌ورزید. وجود این علاقه وافر بود که حاج حسین آقا را بر آن داشت تا با خرید تدریجی قسمت‌هایی از این باغ از افراد مختلف بویژه شیخ عبدالحسین زوّار که مالک بخش وسیعی از آن بود، شش‌دانگ وکیل آباد را به مالکیت خود درآورده و به آرزوی دیرینه خود برسد. او که ارادت ویژه‌ای به حضرت ثامن الحجج علیه السلام داشت، به دلیل این که گنبد مطهر آن امام همام از باغ وکیل آباد به خوبی پیدا بود، آن را منظر به نامید.^۳ وی با رهنمودهای پدر به لایروبی قنات وکیل آباد، ساخت استخر، کاشت درخت، حفر و تعمیر قنات و احداث راه درشکه رو پرداخت (قصاب‌سرای، ۱۴۰۲: ۱۲۰). علاوه بر توصیه‌های پدر، حاج حسین آقا خود نیز همواره در فکر آبادسازی باغ وکیل آباد بود و در این راستا یا خود مستقیماً و

۱. روزنامه خراسان، شماره ۱۳۶۲۴، ۱۳۷۵/۵/۲۰.

۲. روزنامه کیهان، شماره ۸۶۰۰، ۱۳۵۰/۱۲/۲۳، ص ۱۰.

۳. سند شماره ۱۳۹۲-۳۱۰۰۴۵۷، آرشیو ملک.

یا از طریق پیشکارانش امورات مربوط به این باغ را پیگیری می‌کرد. وی در سال ۱۳۱۴ش. یک دستگاه دینام برق ۲۳۰ ولت به ارزش ۳۵۰۰ ریال به کمپانی آ.آ.گ آلمان سفارش داد و از آن کمپانی خواست تا خود متصدی نصب موتور برق آن را گردد.^۱ دو سال بعد نماینده حاج حسین آقا با سرکشی به باغ وکیل آباد دستور ترمیم عمارات و اصلاح چراغ برق آن را داد.^۲ در تیر ماه همین سال ۲۰۰ تومان صرف تعمیرات قنات و نهال کاری در این باغ بزرگ گردید.^۳ از دیگر اقدامات در این باغ، احداث پل بر روی رودخانه وکیل آباد بود که در سال ۱۳۳۳ش. عملیات ساخت آن آغاز و یک سال بعد به بهره‌برداری رسید. بر روی دیواره زیری این پل بر کتیبه‌ای سنگی سال اتمام ساخت (۱۳۳۴) حک شده است. ظاهراً ساخت این پل مستلزم قطع برخی درختان قطور وکیل‌آباد بود، چه رئیس راه خراسان در نامه‌ای از حاج حسین آقا ملک اجازه خواست تا برای احداث پل، برخی از درختان اطراف آن را قطع نماید که با مخالفت شدید وی مواجه گردید و قرار بر این شد که بعد از گفتگو و بازدید از محل برای این موضوع تصمیم‌گیری شود^۴ که گویا گفتگوها به نتیجه مطلوب رسید. از وکیل‌آباد گاه به علت موقعیت مناسب آن برای برگزاری برخی سمینارهای علمی استفاده می‌شد. در مرداد ماه ۱۳۴۸ کمیته برگزاری کنگره بیماری‌های کودکان، طی نامه‌ای از حاج حسین آقا خواست تا اجازه پذیرایی از پزشکان حاضر در مراسم را در باغ وکیل آباد بدهد^۵ که با پاسخ مثبت وی مواجه شدند.

در همین سال بود که حاج حسین آقا تصمیم به وقف بخش وسیعی از باغ وکیل‌آباد با ارزشی بالغ بر ۵۰ میلیون تومان، به شهرداری مشهد گرفت. وی در سوّم آذر ۱۳۴۸ با تنظیم وقف‌نامه‌ای در دفترخانه شماره ۵۷ مشهد با حضور ناصر حشمتی، دادستان شهر مشهد، به وکالت از حاج حسین آقا و محمود بنی اعتماد، شهردار مشهد، باغ مزبور را به شهرداری این شهر واگذار کرد.^۶ در این وقف‌نامه نظارت عالیّه بر باغ وکیل‌آباد تا زمان حیات با حاج حسین آقا و پس از وی تولیت با شهردار وقت مشهد و سه ناظر استصوابی شامل نیابت تولیت آستان قدس رضوی، انجمن شهر مشهد یا قائم مقام قانونی انجمن

۱. سند شماره ۳۱-۱۳۹۲-۰۳۲۸۰، آرشیو ملک؛ در سال ۱۳۳۴ش. حسن مکرم، نماینده حاج حسین آقا در مشهد، مبلغ ۴۰۶ تومان جهت تهیه مصالح مورد نیاز برای احداث کارخانه برق وکیل‌آباد به استاد غلامرضا و استاد رجبعلی پرداخت. (سند شماره ۳۱-۰۰۸۶۲-۱۳۹۲، آرشیو ملک)

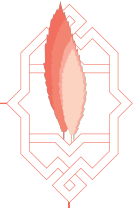
۲. ۳۱-۱۳۹۴-۰۰۶۸۴، همان.

۳. ۳۱-۱۳۹۴-۰۰۶۸۵، همان.

۴. ۳۱-۱۳۹۲-۰۲۲۳۷، همان.

۵. ۳۱-۰۳۲۴۰-۱۳۹۲، همان.

۶. روزنامه کیهان، شماره ۸۶۰۰، ۱۳/۲۳/۱۳۵۰، ص. ۱۰.

و دادستان استان خراسان یا قائم مقام قانونی آن قرار داده شد. وی با وضع شروطی چون حافظت قنات و کیل آباد از خرابی، عدم قطع درختان چنار، زبان گنجشک و نارون (به جز درختان سفیدار که قابل فروش یا استفاده در قنات و باغ هستند)، عدم اجازه ورود احشام و کامیون و اتومبیل به باغ و نیز عدم حَقّ استفاده موقت و دائم از این باغ به‌عنوان اردوگاه نظامی پیشاهنگی و امثالهم توسط ارتش درصدد حفظ و حراست آن از هرگونه آسیب و یا سوءاستفاده برآمد.^۱

حاج حسین‌آقا در ادامه مصرح داشت که احدی حَقّ خرید و فروش میوه این باغ را ندارد و استفاده از میوه‌های آن حَقّ مردمی است که برای تفریح به آنجا می‌آیند. اگر شاخه‌ای از درخت میوه شکست، مستخدمان حَقّ اعتراض به مردم را ندارند، اما اگر درخت خشک شد متعلق به شهرداری است و باید آن را قطع کند. همچنین به دستور وی یک مهندس شهرداری، مأمور تهیه نقشه پل و کیل آباد و برآورد هزینه‌های آن شد.^۲ محمود بنی اعتماد، شهردار وقت مشهد، نیز تقبل کرد که در امر نظافت، لوله کشی آب، احداث دستشویی و توالت، خیابان کشی، گلکاری، احداث پارک کودک و غیره اقدامات لازم را انجام دهد. شایان ذکر است که حاج حسین‌آقا همه باغ و کیل آباد را وقف نکرد بلکه قسمتهایی از آن همچون قلعه و پشت قلعه آن، باغ بزرگ مشجر دامنه کوه و دو ساختمان ۳۰۰ متری واقع در محوطه مرکزی باغ و کیل آباد روبروی استخر بزرگ را برای سکونت خود و خانواده‌اش نگه داشت. از این دو ساختمان یکی برای پذیرایی و اسکان میهمانان و دیگری برای اقامت حاج حسین‌آقا در زمان حضور در این باغ استفاده می‌شد. در کنار این ساختمان مجسمه حاج حسین‌آقا ملک، که به دست هنرمند مشهور بهمن محض ساخته شده است، قرار دارد. از آنجا که وکیل‌آباد جزو موقوفات حاج حسین‌آقا ملک به آستان قدس رضوی نیست لذا در کتابچه وقف‌نامه‌های مرحوم ملک سخنی از آن به میان نیامده است.

ج: سازمان موقوفات ملک

همان‌گونه که پیشتر گفته شد حاج حسین‌آقا ملک از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۴۰ ش. طی هفت مرحله بیش از ۶۳ هزار هکتار از املاک خود در استان خراسان را وقف آستان قدس رضوی کرد. به دلیل وسعت این رقبات وقفی و نیاز به وجود سازمان مستقلی برای اداره

۱. سند شماره ۱۳۹۲-۳۱-۰۳۲۹۶، همان.

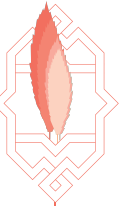
۲. مجموعه اسناد سازمان موقوفات ملک.

آن، در سال ۱۳۵۱ ش. دفتر مستقل موقوفات ملک، که از آن با نام سازمان موقوفات ملک یاد می‌شود، در شهر مشهد تأسیس شد تا جدا از دیگر موقوفات آستان قدس املاک مرحوم ملک را اداره و عواید آن را طبق نظر واقف خرج نماید. این سازمان اهداف خود را اداره، حفاظت و صیانت از مایملک و اراضی و رقبات موقوفه حاج حسین آقا ملک و انجام خدمات فرهنگی، درمانی، عملیات کشاورزی و باغداری، دامپروری، بازرگانی، ایجاد صنایع و کارخانه‌جات تبدیل فرآورده‌های کشاورزی و دامی و غیره در جهات تحقق نیات واقف تعیین کرده است. سازمان موقوفات ملک در چهار زمینه کشاورزی - دامپروری، بهداشتی- درمانی، خدماتی- عمرانی و فرهنگی به ترتیب زیر فعالیت دارد:

۱. فعالیت‌های کشاورزی و دامپروری

این سازمان با در اختیار داشتن حدود ۸۲۰ هکتار زمین به صورت امانی، استیجاری و مزارعه‌کاری و تعداد ۲۰ حلقه چاه کشاورزی به صورت امانی از کل ۲۸ حلقه چاه سازمان، در بخش کشاورزی و دامپروری مشغول به فعالیت است. در شهرستان‌های چناران، فریمان، تربت‌جام و سنگ‌بست تلاش زیادی برای استفاده از حداکثر ظرفیت آب و زمین و افزایش عملکرد محصولات انجام گرفته که ضمن افزایش سهم خود در تولیدات منطقه، بر درآمد سازمان نیز تأثیرگذار است. این بخش پس از مزرعه نمونه، در میان دیگر مؤسسات کشاورزی آستان قدس در مرتبه دوم تولید قرار دارد. این سازمان همچنین باغات، قلمستان‌ها و مزارع مختلفی شامل انواع درختان مثمر و غیر مثمر، نهال، انواع محصولات زیر کشت آبی شامل گندم، جو و علوفه در باغات سجادیه، خاکستر، چناران، جمع‌آب، حاج نصیر، چمن گاو‌باغ، بیشه آب‌قد، مؤمن‌آباد را در اختیار دارد. فعالیت‌های صورت گرفته در این بخش عبارتند از:

- تجهیز و نوسازی ۲۰۰ هکتار از اراضی و باغات مزرعه سجادیه در تربت‌جام.
- حفر چهار حلقه چاه عمیق و احیای باغات کنار شهر تربت‌جام برای تولید میوه‌های اقلیمی و ایجاد فضای سبز.
- حفر ده حلقه چاه بین فریمان و جام و زیر کشت بردن صدها هکتار زمین زراعی.
- نوسازی و اصلاح باغ کهنه به وسعت ۵۰۰ هکتار و احداث باغات جدید در سطح ۴۰ هکتار در چناران.
- احداث ۲۰۰ هکتار باغ و زیر کشت بردن ده هزار هکتار از اراضی دیم و احداث بند بیشه به ظرفیت دو میلیون متر مکعب برای مهار سیلاب در شهرستان چناران.

- تکمیل عملیات اجرایی احداث ساختمان جدید و نصب تجهیزات شیردوشی واحد گاوداری با ۴۸ واحد دوشنده به طور همزمان.
- راه اندازی سیستم رایانه‌ای در واحد گاوداری.
- تلاش در جهت افزایش تولید در واحد گاوداری شیری و دستیابی به رکوردهای بالای تولید، مرمت و بازسازی قسمتی از ساختمان‌ها و مهاربندها و تأسیسات قدیمی در گاوداری.
- احداث استخرهای ذخیره آب، برقی کردن چاه‌های کشاورزی، استفاده از تکنولوژی و ماشین آلات و بذر اصلاح شده، تلاش در کاهش هزینه تولید و عملکرد، اجرای پروژه آبیاری قطره‌ای در باغ.
- احداث ۱۱۹ هکتار از ۲۳۷ هکتار اراضی وقفی در چناران برای باغ‌های مثمر و ۱۱۸ هکتار مربوط به باغ‌های جدیدالاحداث.
- ۳. فعالیت‌های بهداشتی - درمانی**
- احداث بیمارستان ۵ تختخوابی ثامن الائمه علیه السلام در سال ۱۳۷۰ش. با زیربنای چهار هزار متر مربع و احداث چهار منزل برای پزشکان و نگهبانان در چناران.
- واگذاری ده هکتار زمین برای احداث بیمارستان سجّادیه تربت جام به مساحت ۶۵ هزار متر مربع.
- احداث بخش CCU در بیمارستان سجّادیه با زیربنای ۷۵۰ متر مربع در سال ۱۳۸۵ش.
- کمک به تجهیز و توسعه فضاهای ساختمانی بیمارستان چناران شامل اورژانس شش تخته، اتاق جراحی سرپایی و گچگیری، اتاق تحت نظر چهار تخته، سوئیت پزشکان کشیک و اتاق استراحت پرستاران.
- ۴. فعالیت‌های عمرانی - خدماتی**
- واگذاری اراضی شهری و روستایی برای حلّ مشکل مردم.
- اجرای پروژه عقب‌نشینی دیوار و زیباسازی باغ حاج نصیر و بیمارستان ثامن‌الائمه علیه السلام در چناران به طول ۹۰۰ متر.
- کمک در تأمین زمین برای احداث شهرک‌ها و مناطق صنعتی و روستایی.
- سرپرستی واحدهای تجاری در بازار تهران و سرای امیر.
- واگذاری ۶۸/۰۸۷ متر مربع زمین رایگان به پانزده واحد آموزشی در چناران.

۵. فعالیت‌های فرهنگی

- احداث کتابخانه و موزه ملی ملک در سال ۱۳۷۶ش.
- اهدای کتاب به کتابخانه عمومی چناران و دیگر مؤسسات فرهنگی این شهر.
- برگزاری کلاس‌های آموزشی علوم قرآنی، مهد قرآن و مراسم شبی با قرآن و دیگر
- فعالیت‌های فرهنگی در شهرهای چناران و فریمان.
- برگزاری نخستین همایش تمبرشناسی کشور در کتابخانه و موزه ملی ملک.
- احداث بزرگ‌ترین مجتمع فرهنگی، آموزشی و ورزشی امام رضا علیه السلام در چناران در زمینی به مساحت ۱۶/۵۰۰ متر مربع و زیر بنای ۲۷۱۵ متر مربع در سال ۱۳۸۱ش.
- احداث مجتمع آموزشی امام رضا علیه السلام در شهر جدید گل بهار به مساحت ۳۱۳۲ مترمربع و زیربنای ۶۷۰ متر مربع در سال ۱۳۷۷ش. و اهدای آن به اداره آموزش و پرورش خراسان (قصاب‌سرای، ۱۴۰۲: ۱۲۷).

۶. چاپ کتابچه وقفنامه

از آنجایی که حاج حسین آقا فردی آگاه و آینده‌نگر بود، برای حفظ و صیانت رقبات وقفی، رعایت شروط مصارف مندرج در هر وقفنامه و پرهیز از هرگونه تغییر و تبدیل و دخل و تصرف در آنها پس از مرگش، در سال ۱۳۴۰ کتابچه‌ای حاوی هفت وقفنامه به دو زبان فارسی و انگلیسی چاپ کرد. با اتمام کار ترجمه و چاپ، سه نسخه از این کتابچه در اختیار مراکز فرهنگی داخل و خارج ایران و نیز سفارتخانه‌های دول خارجه در ایران قرار گرفت. مرحوم ملک در مقدمه این کتابچه هدف خود از چاپ وقفنامه‌های هفتگانه خود اینچنین بیان کرده است: «بارها اندیشه می‌کردم که شاید به مرور دهور اصول وقفنامه‌های تقدیمی به عتبه عرش درجه علیّه رضویه - ارواحنا فداه- از میان برود و یا خدای نخواستہ متولیان بعدی شروط و مصارف را تغییر دهند و چون اصول و کلیه اسناد به آستان مقدّسه تقدیم و کسی را بر آنها وقوف نه، بر آن شدم که تمام وقفنامه‌هایی که تا این تاریخ در محاضر رسمیه تنظیم و تقدیم آستانه شده و صیغه وقف جاری گشته و به تصرف وقف درآمده و اکنون نیز در وقف است، چاپ کرده در دسترس عموم گذارم تا همه بر آنها وقوف و در آتیه از تغییر و تبدیل مصون مانده آنها نیز از بذل مساعدت دریغ نورزند و در این خدمت ناچیز به شهادت قادر متعال و آن امام همام علیه السلام جز خدمت به خلق و ایفا وظیفه و سعادت افراد مملکت نظری نداشته و ندارم... ارجو که در پیشگاه

خالق و خلق مقبول و استفاده کنندگان به دعای خیرم یاد نمایند... ذره بی مقدار دربار ولایتمدار حسین ملک» (ملک، ۱۳۳۶: ۴۵).

۷. خدمات عام المفعه حاج حسین آقا ملک

به غیر از وقف حاج حسین اقا دستی نیز در اقدامات عام‌المنعه داشته است که برخی از مهمترین‌شان به شرح زیر می باشد:

- اهداء ۳۰ هزار کیلو گندم و هزار تومان وجه نقد به دولت احمدشاه در سال ۱۲۹۹ش.
- اهداء ۷ هزار متر مربع زمین برای احداث آرامگاه فردوسی در طوس در سال ۱۳۰۶ش.^۱
- اهداء هزار تومان برای کمک به ساخت بیمارستان شاهرزای مشهد در سال ۱۳۰۸ ش.^۲
- همکاری در احداث راه شوسه وکیل آباد در سال ۱۳۱۴ش.^۳
- همکاری با دولت در تأمین غلات مورد نیاز مردم به خواست قوام‌السلطنه در سال ۱۳۲۰ش (یساولی، ۱۳۹۹: ۶۳).
- اهداء سه تن چوب گردو برای ساخت چهارمین ضریح مطهر رضوی معروف به ضریح شیر و شکر در سال ۱۳۳۶ش (سید قطبی و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۲).
- اهداء دو میلیون متر مربع زمین در وکیل آباد به فرهنگیان مشهد در سال ۱۳۳۸ش.^۴
- اهداء قسمتی از باغ وکیل آباد به اداره فرهنگ مشهد برای اردوی پیشاهنگی فرهنگیان و احداث ساختمان‌هایی برای محل آسایش محصلان و مربیان فرهنگی در سال ۱۳۳۸ش.^۵
- اختصاص سه هکتار از اراضی چناران و مبلغ دو میلیون و پانصد هزار ریال بابت احداث یک باب دبستان مدرن شش کلاسه کشاورزی همراه با یک سالن سخنرانی، پنج دستگاه اتاق برای مدیر و کارکنان، حفر یک حلقه چاه نیمه عمیق دارای آب انبار و منبع آب لوله کشی با برق. در سال ۱۳۳۸ش. حاج حسین آقا سهولت در امر ساخت و ساز مصالح مورد نیاز چون آجر، آهک، گچ را از کوره‌های شخصی خود و چوب مورد نیاز ساختمان‌های مزبور را از جنگل بجنورد با کامیون‌های شخصی خود تأمین و کلبه هزینه‌های اداره دبستان احداثی را پس از راه اندازی تقبل نمود.^۷

۱. مجله وحید، شماره ۱۱ و ۱۲، دوره ۱۳، ۱۳۵۴، ص. ۱۰۴۵.

۲. سند شماره ۱۳۹۶-۳۱-۵۷۳۷، آرشیو ملک.

۳. روزنامه توس، شماره ۵۰، ۱۳۱۴/۱/۱۹.

۴. مجله ترقی، شماره ۸۸۹، ۱۳۳۸/۱۰/۱۳، ص. ۴۳.

۵. روزنامه آفتاب شرق، شماره ۴۱، ۱۳۴۴/۲/۳۰، ص. ۳.

۶. روزنامه خراسان، شماره ۳۰۴۳، ۱۳۳۸/۱۰/۱۴، ص. ۱.

۷. روزنامه اطلاعات، شماره ۱۰۱۱، ۱۳۳۸/۱۰/۲۰، ص. ۱۲.

- احداث یک باب مسجد با کاشیکاری‌هایی به فرم جدید در قریه خواجه نصیر چناران در سال ۱۳۳۸ ش.^۱
- احداث یک دستگاه حمام بزرگ، دارای نمرات عمومی و یک دستگاه دوش با بیست نمره خصوصی، در قریه خواجه نصیر چناران، در سال ۱۳۳۸ شمسی.^۲
- احداث یک بیمارستان صد تختخوابی، به ارزش پنج میلیون تومان، با وسایل کافی و مدرن شامل بخش دندانپزشکی، چشم پزشکی، داخلی و مامایی در باغ حاج نصیر چناران در سال ۱۳۳۸ شمسی.^۳
- احداث درمانگاهی به مساحت ۳۰ هکتار با ساختمان‌های متعدّد برای اقامت دکتر دندانپزشک، داروساز، سرپرست درمانگاه و خانواده‌های آنها در باغ سجّادیه تربت جام با داروهای رایگان در سال ۱۳۳۸ شمسی.^۴
- اهداء یک میلیون ریال به شهرداری مشهد برای تجدید بنای ساختمان شیرخوارگاه رضا پهلوی در سال ۱۳۳۹ ش.^۵
- احداث یک دبستان و دبیرستان به نام زرتینتاج ملک (همسرش) در قریه حاجنصیر چناران در سال ۱۳۳۹ شمسی.^۶
- اهداء ۱۵۰ هزار متر مربع از اراضی و کیلاباد به شهربانی مشهد در سال ۱۳۴۵ ش. برای احداث زندان.^۷
- اهداء ۱۲۰ هزار متر مربع از زمین‌های وکیل آباد به اداره اقتصاد ملی خراسان.^۸
- اهداء ۲۰۰ هزار متر مربع از زمین‌های وکیل آباد به کارکنان اداره پست و تلگراف مشهد.^۹
- اهداء زمین به کارگران [کارخانه قند] چناران.^{۱۰}
- کمک به تجدید بنای بقعه شاه قاسم انوار در محمودآباد جام.^{۱۱}

۱. روزنامه خراسان، شماره ۲۸۲۷، ۱۳۳۸/۱/۲۳، ص. ۶.

۲. همان.

۳. هفته‌نامه فرهنگی هیرمند، سال اول، شماره ۲۱، ۱۳۳۸/۱/۲۰.

۴. روزنامه آفتاب شرق، همان؛ نیز سند شماره ۳۲۷۳-۳۱-۱۳۹۲، آرشیو ملک.

۵. سند شماره ۱۳۹۹-۳۷-۵۸۰۰، آرشیو ملک.

۶. روزنامه آفتاب شرق، همان.

۷. همان.

۸. همان.

۹. روزنامه آفتاب شرق، شماره ۴۱، ۱۳۴۴/۲/۳۰.

۱۰. سند شماره ۱۲۹۳-۳۱-۱۳۹۳، آرشیو ملک.

۱۱. روزنامه آفتاب شرق، همان.

- کمک به ساختمان مسجد ایرانشهر بلوچستان^۱.
  - تعمیر سر درب مسجد آذربایجانی‌ها در مشهد^۲.
- اختصاص شهریه و مستمری سالانه به مبلغ بیش از سه میلیون ریال به عده‌ای از مستمندان آبرومند و سادات و کارمندان کهنسال از کار افتاده. (کاویانیان، بی‌تا: ۱۳۳)

۱. روزنامه آفتاب شرق، همان.

۲. روزنامه آفتاب شرق، همان.

نتیجه گیری

مرحوم حاج حسین آقا ملک یکی از بزرگترین واقفان ایران است که علاوه بر وقف بخش وسیعی از املاک و اراضی کشاورزی و باغی خود در خراسان به مساحت ۶۳ هزار هکتار متر مربع و نیز وقف املاک تجاری و خانه پدری در بازار تهران و کتابخانه و موزه ملی خود در باغ ملی تهران، که حاوی ارزشمندترین نسخ خطی و اشیاء گرانسنگ موزه ای است، نقش بسزایی در سایر امور عام المنفعه اعم از فرهنگی، بهداشتی، درمانی، آموزشی و خدماتی بویژه در استان خراسان داشت. او با ارادات ویژه به امام رضا(ع) طی عمر ۱۰۰ ساله خود طی هشت فقره بخش اعظم اموال خود را وقف بر آستان قدس رضوی نمود و لقب بزرگترین واقف آستان قدس رضوی در تاریخ معاصر ایران را به خود اختصاص داد.

کتاب نامه

- بامداد، مهدی (۱۳۶۷). *شرح حال رجال ایران*، ج. ۱، تهران: زوار.
- جنبش کلنل محمدتقی خان پسیان (بنا به گزارش‌های کنسولگری انگلیس در مشهد)، ترجمه و گردآوری غلامحسین میرزا صالح، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۶.
- جواهرکلام، عبدالحسین، *تربت پاکان*، قم: انصاریان، ۱۳۸۲.
- *روزنامه آفتاب شرق*، شماره ۴۱، ۱۳۴۴/۲/۳۰.
- *روزنامه خراسان*، شماره ۱۳۶۲۴، ۱۳۷۵/۵/۲۰.
- *روزنامه کیهان*، شماره ۸۶۰۰، ۱۳۵۰/۱۲/۲۳.
- *روزنامه نیمروز*، شماره ۲۵۶، سال ۱۳۷۲.
- *روزنامه توس*، شماره ۵۰، ۱۳۱۴/۱/۱۹.
- *روزنامه توس*، شماره ۵۰، ۱۳۱۴/۱/۱۹.
- سید قطبی، سید مهدی؛ زحمتکش گلپان، حسن (۱۳۹۵). *سرگذشت صریح شیر و شکر (به روایت مطبوعات)*، مشهد: انصار.
- سیدی، مهدی (۱۳۸۶). *مسجد و موقوفات گوهرشاد* قم: کومه.
- کاویانیان، احتشام (بی‌تا). *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: بینا،
- *مجله وحید*، شماره ۱۱ و ۱۲، دوره ۱۳، ۱۳۵۴.
- *مجموعه اسناد آرشیو کتابخانه و موزه ملی ملک*.
- *مجموعه اسناد سازمان موقوفات ملک*. آرشیو
- مرتضوی قصاب‌سرایبی، مرضیه (۱۴۰۲). *حاج حسین آقا ملک بزرگ واقف تاریخ معاصر ایران*، مشهد، به نشر.
- ملک، حسین (۱۳۴۰). *زندگینامه خودنوشت*، تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک.
- نجمی، ناصر (۱۳۷۰). *تهران عهد ناصری*، تهران: عطارد.
- یساولی، مهد (۱۳۹۹). *روزگار ملک*، تهران: کتابخانه و موزه ملی ملک.